

ԵՒՔ ԻՍՐԱՅԵԼԱՅԻՈՅ ՅԵԳԻՊՏՈՍԷ

ԵՒ

ԵԳԻՊՏԱԿԱՆ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՔ

Խորայեղացւոյ յեգիպտոսէն ելից պատմութիւնը, որ այնչափ վաստակեցուցեր է շատ մը երեկելի մեկնելու հանճարներ, կարենալու համար ուղիղ պարզել և բացայայտել ամէն աշխարհագրական անուանց ստուգութիւնքը, զորս կ'ընթեռնունը Ս. Գրոց մէջ, երբայեղացւոյ պատմութեան այս մասն, կ'ըսեմ, նոյն ազգին վիպաց կենսական կէտերէն մին է. վասն զի ան կից ետքը երբայական ժողովուրդը կամ ցեղը կը սկսի մասն ունենալ իբրև առանձին նշանաւոր ազգութիւն կամ տարր մը 'ի տիեզերական պատմութեան, կ'ուզեմ հոս այս խնդրոյս վերայօք վերջի տարիներուս մէջ Հանրի Պրուկշ Պէյի, որ փոխանորդ — նախագահ է Գայիրէի Ազատական և Ձրիավար Դպրոցաց, գտած նորայնին ապացոյցներն յառաջ բերել 'ի յիշատակարանաց եգիպտացւոյ. ծանուցանելով նախ 'ի սկզբան' որ հեղինակն յետ երեսնամեայ անխոնջ աշխատանաց՝ իր վաստակոց արդիւնքն հրատարակեց առանձին տետրակաւ մը, յորում շատ պատմական գեղեցիկ ճամարտութեանց հետ, կ'աւանդէ նաև մի երկու հիմնական անտեղի գրութիւններ ելից պատմութեան նկատմամբ, նորագիւտ բան մը համարելով զայն ինչ՝ որ դարերէ 'ի վեր յայլոց մէջ բերուած և հեղուած է իմաստուն և անժխտելի ապացուցիւք. Ասոնցմէ առաջինն է այն կար-

ծիւն՝ որով կը համարի թէ երբայեղաց փոխանակ կարմիր ծովուն Միջերկրականին մի մասն անցած ըլլան, և երկրորդն՝ տեղադրութեան և մակերեսացութեան բացատրութեամբ կ'ուզէ իսրայեղացւոյ անցքը մեկնել, ջնք ուղեր խօսքերնիս երկնցընել այս կարծեաց հակառակ, որոնք պատմական-իմաստասիրական լուսաւորեալ դարուս մէջ կամահաճոյ և տղայամիտ առարկութիւնք յայտնեալ են ընդդէմ Սրբազան Մատենից ամենապայծառ բացառայտ վկայութեանց՝:

Ահաւասիկ հեղինակին հաւատեաց բովանդակութիւնն, իրեն խօսքերէն համառօտելով:

« Անշուշտ ամենուն՝ Ս. Գրոց մէջ ելից դէպքը կարդալու ատեն, գրեթէ առանց ուղեւու հետաքննող մտաց առջև կը ներկայանայ այս խնդիրն, թէ եգիպտական յիշատակարանք և արձանագրութիւնք պահած չեն արդեօք սոյն դիպաց վերաբերեալ յիշատակ մը, և եթէ պահած են՝ արդեօք յիշատակաբանաց պատմածներն համաձայն են Ս. Գրոց: — Խնդրոյս լուծումն տալէն առաջ, դիտողութիւն մ'ընենք՝ որուն իրաւացի ըլլալն ցուցման կարօտ չէ. այսինքն է՝ թէ ամենին հաւանական չէ որ փարաւոնները խնամք ունեցած ըլլան յիշատակել իրենց արձանագրութեանց մէջ այնպիսի դէպք՝ որը ապագայից պատմէին եգիպտական բանա-

1 Ելից պատմութեան նկատմամբ՝ այս և ասոնց նման առարկութեանց լիովին և մանրամասն լուծումն և հերքումն ըրած են իրենց գլուխածոց մէջ Միկը (Բառփէրս Ս. Գրոց. Գ. 466-472). Ե. Լիւսանէր (Ռաբոտախի հերթան կարծեաց մալիւնացիներէն և քեղապոսէամբ անցանելոյ իւրայեղաց

ցոյց Գեօրգի Կարէր. Լէսփա, 1689), Լ. տը Լապորտ (Մէլի. Ելից և Թաոց), Մարգինի (Թրգ. Ս. Գրոց յիշատ. Իւրին, 1843, Ժի-ժի, 336-341), Տիւ Քլշը (Պապագոսն-Քիւս Ս. Գրոց. Բ. քիւ, Պէլւս, 1826, Գ. 22-30), Կալմէր և Սիլվար (Իսրայիւստ-Քիւսի ի վերայ անցից Կարէր ծովան), և այլն:

կի մը պարտութիւնն և իսպառ կո-
րուստը: Ելից դէպքը պատմող գրա-
նուած որ և իցէ եգիպտական արձա-
նագործիւն, հաւանականաբար ամե-
նամեծ սուտերէ զատ՝ ուրիշ բան պիտի
չբովանդակէր: Արդ մեր 'ի բաց թող-
լով այսպիսի ուղղակի վկայութիւններ
գտնելու յոյսը, կը ստիպինք հետազո-
տել այս դէպքիս ժամանակակից պատ-
մութիւնները, անոնց մէջ գտնելու ա-
մենայն կարելի եղած տեղեկութիւն,
որք անուղղակի ընծայութիւնք կը մա-
տակարարեն եբրայեցւոց փարաւոնաց
երկրէն ելելուն վրայ:

« Բարեբաղդաբար յիշատակարա-
նաց և մանաւանդ պատկերոսաց մինչև
ցայսօր մեզի հասուցած անուղղակի
վկայութիւնք՝ բաւական են մեր հետա-
քերթութիւնն յագեցնելու: Բազմա-
թիւներէն զանոնք կ'ընտրենք՝ որ մե-
ծագոյն կարևորութիւն ունին խնդրոյս
նկատմամբ: Օրինակի համար դնենք
հոս թղթոյ մը թարգմանութիւնն, որ
գրուած է Հռամնէս Բ փարաւոնի ժա-
մանակ և կը պահուի Ղէյտայի թանգա-
րանին մէջ: Այս թուղթս պապիրի պա-
տառի մը վրայ գրուած՝ ուղարկեցաւ
եգիպտացի դպրէ մը, որ տէրութեան
պաշտօնեայ էր և կոչուէր Գոյիվաւր,
առ իւր վերակեցուն Պէզամբդաւն, յու-
րում ուրիշ զանազան իրաց հետ կը
պարունակին նաև յետագայ խօսքերն:

« Հնազանդեցայ ձեր մեծութենէն
« տրուած հրամանին, որ կը պատուի-
« բէիք զօրականաց ևս այնչափ ցորեան
« բայիսել, որչափ որ կը տրուի Ամա-
« նամս հեծեթագորաց առաջնորդին իշ-
« խանութեան տակ եղող եբրայեցւոց,
« որք Ռամեսէ քաղաքին մեծ բերդը
« քար կը կրեն: Տուի իրենց այն ցո-
« բեանն ամէն ամիս, ըստ հաճութեան
« կամաց՝ զոր հաղորդեց ինձ ձեր իշ-
« խանութիւնը »:

« Յայտնի է որ թղթոյս գրիչն, նա-
մակը գրած ատեն նպատակ չունէր
յայտնել մեզի ծանօթութիւն մը, որ
ըստ դիպաց վերաբերութիւն ունի է-

բրայեցւոց յեգիպտոս բնակած ժամա-
նակի պատմութեան. իր թղթակցու-
թեան միակ նպատակն էր ծանուցա-
նել իր վերակացուն, որ կատարած
էր հեծեթագորաց առաջնորդին իշխա-
նութեան տակ՝ Ռամեսէ քաղաքին բեր-
դի մը շինութեան պարապող զօրակա-
նաց և եբրայեցւոց կերակրոյն նկատ-
մամբ ընդունած պատուէրն: Սակայն
և այնպէս այս քանի մը խօսքերն գրե-
թէ անհերքելի զօրութիւն կը զգենուն,
վասն զի կը ծառայեն 'ի հաւաստել է-
գիպտոսի մէջ եբրայեցւոց գերութեան
և բնակութեան վերաբերեալ Ս. Գրոց
աւանդութիւնները... Հարկ է ուրեմն
գիտնալ ճշդիւ եբրայեցւոց եգիպտո-
սէն ելած ժամանակը, որպէս զի
կարելի ըլլայ եգիպտական բնագիրնե-
րը՝ Ս. Գրոց աւանդածներուն հետ
բաղդատել:

« Այս խնդրեալ հաստատուն կէտը
գտնելու համար՝ պէտք է նախ և ա-
ռաջ ստուգել նոյն ժամանակի թագա-
ւորած փարաւոնն: Դժբախտաբար Ս.
Գիրքը լռութեան մէջ թողած է իւր ա-
նունն. փարաւոն կը կոչէ զինքը, այլ
այս անունն մակգիր մ'է՝ զոր եգիպ-
տացի մատենագիրք կու տան հաւասա-
րապէս այն ամենայն իրենց թագաւո-
րաց, որք եգիպտական ժագումն ունին:
Եգիպտական լեզուին մէջ վրար նշա-
նակելով տուն, և առո՝ թարծրագոյն,
վսեմաշուք, կը հետևի որ փարաւոն
մակգիրն նշանակէ թարծրագոյն տուն,
սլաշատուն, բացատրութիւն մը՝ որոյ
նմանն արևելեան լեզուաց մեծ մասին
մէջ կը գտնուի. ինչպէս Թարծրագոյն
դուռն կ'ըսենք կ. Պօսոյ Սուլդանին
վրայ խօսած ատեննիս... Արդ ելքէն
առաջ եղած գործերն պատմելով Ս.
Գիրքը կը գրէ. « Եւ կացուցին եգիպ-
տացիքն 'ի վերայ նոցա (Խարայեցւոց)
գործավարս՝ զի չարչարեսցեն զնոսա
'ի գործ. և շինեցին քաղաքս ամուրս
փարաւոնի, զփիղոն և զՌամեսէ »:
Այս երկու քաղաքներս կը գտնուին
նոյն բառերով նաև եգիպտական յիշա-

տակարանաց մէջ, յորս առաջինն կ'ա-
նուանուի փի-Դու (քաղաք արեգա-
կան Դոն աստուածոյ), միւսն կոչի փի-
Ռամեսէ (քաղաք Ռամեսայ): Արդ պա-
պիրոսը յայտնի կը վայսեն, որ ինքն
Հռամսէս Բ հրամայեց նոր քաղաք մը
շինել, որ 'ի պատիւ հիմնադիր ար-
քային Ռամեսէ կոչուեցաւ:

« Զեռքերնիս ունինք նաև եգիպտա-
ցի բանաստեղծէ մը յորինեալ նորա-
կերտ քաղաքին նկարագիրը, որ՝ ինչ-
պէս կը տեսնուի, այնպէս պանչուցաւ
իր բնակած Ռամեսէ քաղաքին և Հը-
ռամսէս Բ փարաւտին քաղաքը մտած
օրը կատարուած հանդիսին վրայ, որ
իր զգացմունքը բանաստեղծական ու-
ճով՝ պապիրոսի մը վրայ գորշմեց, և
մինչև ցայսօր լոնտոնայի Բրիտանական
թանգարանին մէջ կը պահուի:

« Երբ Ռամեսէ հասայ, (այսպէս կը
« սկսի բանաստեղծն իւր գրութեամբ),
« աղէկ վիճակի մէջ գտայ զայն. քա-
« ղաք մը՝ որոյ գեղեցկութեան նմանը
« թեբէի չէնքերուն մէջ չի գտնուի:
« Դաշտերը լի են ամենայն հաճոյաւ,
« կանօր, լի ամենօրեայ կերակրովք և
« պարենօր. աւազաններն ձկանց աւ,
« ռատուիթեամբ և լճակներն ջրային
« թռչնովք և մարդադետինք առատ
« խոտ կ'ընծիւղեն », և այլն. և բանա-
ստեղծին քիչ ետքը դրած խօսքերուն
համեմատ, թէ « Յոկանաբ իր նաւաւ,
« հանգիստը կը հասնին, պարէնք և
« ճոխութիւնք ամէն օր առատաբար
« կը լեցուին հոն », յայտնի կ'ըլլայ որ
Ռամեսէ՝ ծովու մօտ եղած պիտի ըլ-
լայ: Մի և նոյն պապիրին վրայ ուրիշ
կողմէ՝ այս քաղաքս նկարագրուած է
յօտարական իշխանաց այցելուած մեծ
բնակութեան նմանութեամբ. « Արբա-
« յական իշխանութիւնն իրեն համար
« քաղաք մը կառուց, որոյ անունն է
« ամենագօր, կ'ըսէ բանաստեղծն. կը
« տարածի ընդ մէջ եգիպտոսի և Պա-
« ղեստինու, լի ամենազգի քաղցրաւ,
« խորժ սննդականօք. նոյն ինքն Հեռ-
« մոնդեայ վերաստեղծումն է, և Մեմ-

1 Եւթ Ա. 14.

« փեայ նման անկործան պիտի մնայ:
« Արեգակն իր հօրիզոնին վրայ կը ծա-
« գի և հոն իր մարը կը մտնէ: Ամե-
« նայն որ իր բնակութիւնն թողլով՝
« այն երկրին վրայ կը փոխադրուի,
« Արեմտեան կողմը կ'ինկնայ Ամմոնի
« տաճարն, հարաւային կողմն՝ Սուգե-
« քեայն, Աստարտեայն՝ արեւելեան
« գին է, Բուդոյ աստուածուհւոյնն՝
« հիւսիսային կողմն: Քաղաքը երկնաւ,
« կամարին նմանութիւնն կը բերէ,
« յորում իբրև զաստուած կը թագաւ-
« ւորէ փարաւտն Հռամսէս. ինքն իր.
« րև իշխան՝ արեգակն է իշխանաց
« մէջ, ուրախութիւն եգիպտոսի, և
« իբրև զօրավար՝ բարեկամ Դոմեսայ
« աստուծոյ: Այսպէս ապա բովանդակ
« աշխարհ առ նա կը դիմէ. « Գետացւոց
« մեծ իշխանն պատգամաւոր կ'առաւ-
« քէ առ իշխանն Գալիլիոյ. « Եթէ
« պատրաստ ես եգիպտոս երթանք.
« (վասն զի) աստուծոյ խօսքերը կը
« կատարուին. երթանք առ Հռամսէս
« արքայ, վասն զի ինքը շունչ (կենաց)
« կը պարգևէ՝ որոնք զինքը կը սիրեն,
« և բովանդակ աշխարհ իրմով կ'ուզրի: »
— Այս տեսակ չքեղ բանաստեղծական
գովեստներ՝ պապիրոսին մէջ պակաս
չեն. սակայն մեր օրինակը, բանաս-
տեղծական պաճուճազարդ դարձուա-
ծոց մէջ, կը ցուցընէ որ Հռամսէս Բ-ն
հիմնեալ քաղաքն պէտք է որ գաւառին
երևելի բնակութիւններէն մին եղած
ըլլայ, վասն զի իր շինութիւնն մեծա-
մեծ աշխատութեանց պէտք ունեցաւ,
ըստ Ս. Գրքի խօսքերուն, թէ եգիպ-
տացիք « կողերէին զվեանս իսրայելա-
ցւոց՝ ի գործ խիստ կաւոյ և աղիւսար-
կի և յամենայն գործ դաշտաց, ըստ ա-
մենայն գործոց իւրեանց՝ որով ծառա-
յեցուցանէին զնոսա բռնութեամբ »¹:
« Նոյնպէս նաև յիշատակարանք և
պապիրոսը շատ հետաքրքիր հատուած-
ներ կը պարունակեն՝ այս օտարաց
ձեռքով կատարուած աշխատութեանց
խտուրտեան վրայ. և այս վերջիննե-
րուս մէջ կը հանդիպինք ամբողջ հա-

տուածններու՝ որք գրեթէ բան առ բան կը համապատասխանեն Ս. Գրոց խօսքերուն : — Գործաւորք տեսուչներու կարգաց հպատակ էին, և այս վերջիններս ալ ոստիկանութեան իշխանութեանէն կախումն ունէին : Մածէյիւս գնդին առաջնորդին հպատակ եղող զինուորք տեսակ մը հեծելազօր կը կազմէին և կը հսկէին՝ բռնի ծառայութեան դատապարտեալ խեղճ օտարականաց վրայ : Թեբէի մէջ գերեզմանական տաճարի մը ներքսակողման որմնյ վրայ՝ Թուփմէս Գի ժամանակէն դրօշմեալ պատկեր մը՝ կը ներկայացընէ օտարազգի անձանց կատարած աշխատութիւնները՝ զորս Ս. Գիրք եբրայեցւոց նկատմամբ կը պատմեն : Հսկողները՝ ձեռքերնին երկայն դաւաղաններ բռնած՝ մէկէն յայտնի կը ցուցնեն թէ ծուլութիւնն և անհնազանդութիւնը իրենց պատիժն ունին, առանց իսկ կարդալու նկարին քով եղած խօսքերն, որոյ թարգմանութիւնն այս է. « Ահա, և ասիկ հսկողները, որ այսպէս կը և խօսին առ գործաւորս. Ահա գաւազանը ձեռքս է, մի ծուլանսք » :

« Դպիրք իրենց վերակեցուցներէն պարտաւորեալ էին՝ պահապան զօրականաց, ինչպէս նաև եբրայեցւոց և ուրիշ օտարազգի անձանց, իւրաքանչիւրին ամսական կերակուրն բաշխել : Այլք աշխատութեանց յառաջագիմութեան և գործաւորաց թուոյն վերաբերեալ տեղեկութիւններ կը գրէին, անոնց մէջ պատմելով նաև քանի մ' օտարազգի առանձնականաց ծուլութիւնն : Այս դպիրներէն յառաջ կուգան նաև շատ պապիրոսի թերթեր, ոչ սակաւ փղովրեայ կամ մետաղական տախտակներ յախուռն գրութեամբ ծեփեալ, որք և ուղղակի կերպով եբրայեցւոց վրայ կը խօսին : Այսպէս է օրինակի համար այն պապիրոսն, որ մինչդեռ մէկ կողման վրայ Ռամեսեայ պերճութեանց ներքող կ'ընէ, հակառակ կողմն կը բովանդակէ հետեւեալ հատուածը .

« Որմնադրաց թիւն է 42, 'ի բաց

« առեալ աղիւսաց շինութեան աշխտ. « տալներն՝ իրենց... որք տանը շինու. « թեան կը պարապին . իւրաքանչիւրն « առանց աշխատութենէ հանդչելու, « պարտաւորեալ աղիւսաց թիւն կը « շինէ ամէն օր » :

« Եթէ Հռամսէս Բ՝ մինչև հիմա հաւատածնուս համեմատ, Ռամեսեայ հիմնադիր փարաւոնն է, հարկ է ամենայնիւ որ Մովսիսի ժամանակակից փարաւոնն եղած ըլլայ : Իրեն թագաւորութեան վաթսուն և եօթն տարեաց թիւը՝ կը յարմարի յամենայնի եբրայեցի օրէնսդրին կենաց տարեացը, որ ութսնամեայ հասակին մէջ հանեց զիսրայելացիս Մոսէիգա՝ Աս թագաւորութեան ժամանակը, որ որդի և յաջորդ եղաւ Հռամսէս Բ՝ : Զկայ ուրեմն արգելք մը՝ որ հակառակ ըլլայ յիշեալ անձանց կենաց տարիներուն հաշուին :

« Արդ յետ ճանչնալու անհերքելի եղանակաւ, թէ Հռամսէս Բ՝ ելից փարաւոնն է, հիմնադիր Ռամեսե քաղաքին և զեբրայեցիս չարարողն, զորս սյն դարուն բնադիրք եբրիոն անուամբ կը նշանակեն, կը մնայ յիշատակարանաց մէջ փնտռել սոյն երևելի Ռամեսե քաղաքին աշխարհագրական դիրքն : ... Ռամեսե քաղաքին վրայք քննուած յիշատակարանք շատ պայծառ և ճշգրիտ ծանօթութիւն մը կ'ընծայեն . այսինքն՝ թէ Ս. Գրոց մէջ յիշատակեալ Ռամեսե քաղաքն՝ հին ատեն Դանիս քաղաքին բաժանեալ մի մասն կը կազմէր, իր մէջը բովանդակելով Թեբացի Ամմոն աստուածոյն մեծ տաճար մը և ամրակառոյց մարտկոց մը, շինեալ հրամանաւ Հռամսէս Բ՝ յարեկելից կուսէ, 'ի պաշտպանութիւն ընդդէմ որ և իցէ թշնամւոյ յեգիպտոս մտնելուն : Ծնորհ ունիմ՝ մեծ իշխանութեան խէտիֆի հրամանաւ, և իմ գիտուն բարեկամս Պ. Մարիէդ Պէյի ձեռքով՝ հին Դանիսի վրայ եղած պեղմաննց, որոյ հսկայաշէն աւերակներն կը տարածուին հիմակուան Սաւան կողուած երկրին վրայ, յորում 'ի լոյս ածան մեհենա-

գործին նշանադրովք քանդակեալ կըր-
կին անդրիք, ծանուցանելու մեզի այն
հետաքրքիր դէպքն, թէ Հռամսէս Բ
Դանիսի մեծ կայսրը իր անուամբը
կոչեց, որ Զուսն կ'անուանի եգիպտա-
կան լեզուաւ, և Զուսն երբայկա-
նաւ¹։ Ուր կը գտնուի այս նկատմամբ
աւելի ըմբերանիչ և պայծառ խօսող
վկայութիւն, քան զոր կը կարդանք Հի-
սաղմոսին կրկին համարներուն մէջ,
յորս Սաղմոսերգուն յիշեցընել ուզե-
լով իսրայելացւոյն Աստուծոյ առ իրենց
նախանարս ցուցած բարութիւնքն,
այսպէս կը խօսի։ « Առաջի հարց նոցա
« արար զքանչելիս իւր, յերկրին ե-
« գիպտացւոց և 'ի դաշտին Տայանու
« (Զուսն)։ Հերձ գծովն և անցոյց զնո-
« սա, կացոյց զլուսն որպէս 'ի տի-
« կըս² »։ Եւ քիչ ետքը. « Այլ նոքա
« ոչ հաւատային յԱստուած, ոչ յիշե-
« ցին զձեռն նորա յաւուր՝ յորում
« փրկեաց զնոսա 'ի ձեռաց նեղչաց
« նոցա. որպէս արար զնշանս և զա-
« բուստս իւր յերկրին եգիպտացւոց
« և 'ի դաշտին Տայանու³ »։ — Այս եր-
կու տուններն ամենայայտնի կը ցույց-
նեն որ Հրեայք՝ դեռ ևս իրենց թագա-
ւորաց ժամանակ շատ աղէկ գիտէին
թէ Զուսն կամ Դանիս քաղաքն՝ Հռամ-
սէս փարաւորին բնակութիւնն էր, ուր
Մովսէս իր սքանչելիքները կատարեց,
և հետեւաբար թէ նոյն էր Ռամսէս ա-
նուանեալ քաղաքին հետ, ուսկից մեկ-
նեցաւ եբրայեցւոց անհամար բազմու-
թիւնն՝ թողլով ցլաւիտեանս եգիպ-
տոսի Տէլլան։

« Այս Ռամսէս քաղաքս, որ Ս.
Գրոց մէջ կարեւոր մասն մի ունեցաւ,
կառուցեալ էր Նիլոսի Դանիդեան ա-
ռաջքին երկու ափանցը վրայ, որ հիմա
պարզ ջրոյ անցք մ'է դարձած։ Պատ-
մութեան հին ժամանակները, և առ

նուազն մեզմէ երեսուն դար առաջ,
դանիդեան գետախառնուէքն այնպիսի
լայնութիւն ունէին Դանիսի մօտ, որ
ծովէն եկող ցականաւներն քաղքին
նաւահանգստին մէջ խարխիս կը ձգե-
ին. զոր բաւականապէս ստուգած եմ
Բրիտանական թանգարանին պապիրի
մը վկայութեամբ։ Կայ նաև Դանիսի
ծրագիր մ'ալ անարուեստ կերպով
Քառնսք մեծ տաճարին որմոց մէկուն
վրայ նկարուած։ Այս հետաքրքրական
ծրագիրն՝ Սեդիհ Ալի⁴ ժամանակէն է,
որ Հռամսէս Բ-ի հայրն է, Գոուար չէ
գծելուն պարզութեամբն հանդերձ, Նի-
լոսի ափանցը վրայ որոշել ծրագրին
մէջ քաղքին երկու մասերն կամրջով
մ'իրարու հետ միացուցած։ Գետը
նշանակուած է կոկորդիլոսաց և ջրային
բուսոց ներկայութեամբ. նոյնպէս նաև
ծովն ստուերագծին մէկ անկիւնն նկա-
րուած է ձկանց պատկերներով։ Սոյն
Դանիս քաղաքը, (կամ ինչպէս յետոյ
անուանեալ է Ռամսէս), փարաւորաց
ժամանակ շատ երևելի էր Տէլլայի ա-
րևելակողման մէջ, և իր միջէն կը սկը-
սէր եգիպտոսէն 'ի Պաղեստին առաջ
նորդող մեծ ճամբան։ Յիշատակարա-
նաց և պապիրներու այս ճամբուս վրայ
ընծայած ծանօթութեամբք գիտնիք,
որ բաց 'ի ուրիշ տեղերէ՝ կ'առաջնոր-
դէր նաև 'ի Միկտոլ բերդն, որ Ս. Գրոց
Միկտոլն է, և 'ի յոյն մատենագրաց
Միկտոլոս անուանեալն⁵, անապատին
ծայրն, ուր ջրհոր մը ջուր կը մատա-
կարարէր ճանապարհորդաց։

« Նախկին եգիպտոսի տեղական յի-
շատակարանաց հաւաքմամբ ստացած
աշխարհագրական ծանօթութեամբք
կրնանք հաստատել, որ Դանիս-Ռամս-
սէ քաղաքամայր է վիճակի մը, որ
նաև Յունաց և Հռովմայեցւոց ժամա-
նակն իսկ կար, նոմիս-Դանիդէս ա-

1 Մեր Աստուածաշնչին մէջ լծորդութեամբ
տառից՝ Տայան. Ազմ. Հէ. 12, 43։

2 Ազմ. Հէ. 12։

3 Ազմ. Հէ. 32, 43։

4 Միկտոլ անունն մեր Աստուածաշնչին մէջ
թառափոխութեամբ Մագգովլ անուանուած

է. Ելք ԺԷ. 2. — Թերևս նոյն նշանակութիւնն
ունի նաև Մագգալինէ անունն, զոր Զեօն գրոց
մէջ Մարիամու անուան քով Անդրէոլէսի թարգ-
մանեալ կը տեսնենք. վասն զի եբրայեցերէն
Միկտոլ կամ Մագգովլ՝ բեր էր կամ ուղարկել
նշանակէ։

նուամբ: Այս վիճակս մեծաւ մասամբ
Նիւթի Դանիդեան առաջից արեւելա-
կողմն ըլլալով, հիւսիսային զինն կը
տարածուէր մինչև 'ի ծով, իր մէջը բո-
վանդակելով հիմակուան Մենջալեհ
կոչուած լճին արեւմտեան մասն: Արեւ-
ելեան սահմանքն կը հասնէին մինչև
այն գաւառն, զոր յիշատակարանաց
աշխարհագրական հաւաքմունք Դու-
քու կամ Դուքուդ կը կոչեն, Ս. Գրոց
Սոկրովթ անուանածն, զոր ընտիր մա-
տենագիրը Սեդրոյիդէս անուամբ կը
նշանակեն: Դարձեալ ըստ մի և
նոյն յիշատակարանաց հաւաքմանն,
այս վերջի գաւառիս մայր քաղաքին
անունն էր փիդոն, որ նոյն է վերը յի-
շատակածնուս հետ, Ս. Գրոց փիդոնն,
զոր երբայեցիք 'ի ստիպմանէ շինեցին,
կամ լաւ ևս ըսելով նորոգեցին:

« Ս. Գրոց պատմածը, թէ փարա-
ւոն հրամայեց երբայեցւոց որ փիդոն և
Ռամեսէ քաղաքները կանգնեն, ըստ
յիշատակարանաց այս է, թէ Հուամէս
Բ և իր որդին Մենփիդահ Ա, մեզմէ չո-
րեքտասան դար առաջ, ստիպեցին զե-
րրիոս, այսինքն զիբրայեցիս, նորո-
գել երկու սահմանակից վիճակաց
մայր քաղաքներն, որք արեւելեան կող-
մէն՝ Մենջալեհ լճին հարուային դին
կ'ինկնային, 'ի պաշտպանութիւն փա-
րաւոնական մեծ ճամբուն, որ 'ի Ռա-
մեսէ-Դանիսէն մինչ 'ի Միկտու կը
ձգուէր:

« Ելից դէպքէն տասը դար ետքը,
նաև Յունաց ժամանակ իսկ, որք յե-
դիպտոս կը ճանապարհորդէին, Հուամ
սէս Բի հրամանով շինուած ամուրքն
դեռ ևս կային, թէպէտ և այն ատենն
իսկ աւերակ վիճակի մէջ էին: Ընտիր
մատենագիրը ասոնց Միկտուի կողմն
եղած շինութիւնն կ'ընծայեն Սեսոստը
արքային, այս անուամբ կոչելով ըստ
յունական մատենագրութեան զՀուամ
սէս Բ: Մատենագրական այս աւան-
դութեան ստուգութիւնը լիովին հաս-
տատեալ է 'ի պապիրոսաց: Օրինակի
համար դնենք հոս թղթոյ մը թարգ-

մանութիւնը, որ հիմա Բրիտանական
թանգարանին մէջ կը պահուի:

« Ահաւասիկ ուրիշ լուր մ'ալ, որ
« տիրոյս սիրտը պիտի գոհացընէ.
« այսինքն է՝ թէ աշատ անցք տուինք
« Եդոմայեցի Պետուինաց ցեղերուն,
« Մընեփիդահ փարաւոնի (Գադոմ)
« բերդէն, որ Սոկրովթ գաւառին մէջն
« է, Մընեփիդահ արքային փիդոն քաղ-
« քին լճերուն կողմը, որ (նոյնպէս)
« Սոկրովթ վիճակին մէջ կ'ինկնայ, որ
« պէս զի կարելի ըլլայ զիրենք և ի-
« ընց կենդանիները կերակրել փա-
« րաւոնի երկրէն, որ ամէն մարդկանց
« բարեբար արեգակն է »:

« Այս յիշատակարանս, որ Մընեփ-
իդահ Անշն, իլից փարաւոնին ժամանակ
ապրող դպրէ մը յօրինեալ է, կը ծա-
նուցանէ մեզի Եդոմայեցի Պետուին-
ներ, որք ստիպեալ սովու պատճառաւ
թողուլ իրենց հայրենիքը, եգիպտացի
իշխաններէն հրաման ընդունեցան ան-
ցնելու Սոկրովթայ մէջ եղած բերդէ
մը, իրենց բնակութիւնը փիդոնի մեր-
ձակոյքն հաստատելու և իրենց ու ի-
րենց խաչանց կերակուր գտնելու հա-
մար, փարաւոնական ընչից ծախուք:

« Այս թուղթս իրաւցընէ զեղեցիկ
լուսաբանութիւն մ'է Յովսեփայ և իր
եղբարցը պատմութեան: Փանախու եր-
կիրը սով ինկած ըլլալով, Յակովբ նա-
հապետն առաքեց իր որդիքը յեգիպ-
տոս ցորեան գնելու: Յովսեփ՝ որ այն
ժամանակ « իշխան էր երկրին, և վա-
ճառէր զցորեանն ամենայն ժողովրդ-
դեան երկրին »¹, շատ խիստ կերպով
ընդունեցաւ զիրենք, յանդիմանելով
թէ լրտեսք էք, և երկրին տկար դիր-
քերը զննելու եկեր էք: Ծննդոց Գիրքը
կը պատմէ թէ ինչպէս ամէն բան ա-
ղէկ վերջ ունեցաւ, և թէ Յակովբ բո-
վանդակ իր ընտանեօք և սաացուա-
ծովք, յորս էին նաև կենդանիք, հա-
սաւ յեգիպտոս Գոսեն կամ Գեսեմ
երկիրը բնակելու համար:

« Ահաւասիկ աշխարհագրական ու-
րիշ անուն մ'ալ, որ առանց իսկ մեկին

¹ Մուռագք ԽԲ. 6:

ընծայուելու, շատ չփութեր է զմեկնիչս. դարձեալ այս նկատմամբ ևս յիշատակարանք կը նպաստեն պարզելու եղած անստուգութիւնքը: — Կրկին կուսակալական վիճակաց հարաւակոյմն, ուրոց մայր քաղաքներն էին փիղոն և Ռամեսէ, ուրիշ սահմանակից վիճակ մ'ալ կար, զոր Յոյնք՝ արարական նա. հանգ կը կոչէին, իրեն մայրաքաղաք տեննալով զփագուզա (փալլուսսա, փագուզէ, Բագուզան): Արարացի մա. տեննադիրք այս անուան վերջին վանկը կրճատելով՝ յունական անուամբ կը կոչէին զայն, և այս պատճառաւ մինչև ցայսօր Եգիպտոսի աշխարհագրական տախտակաց վրայ փագուզ անուամբ պրոշմուած կը գտնենք: Յիշատակարաւ նոց և մանաւանդ տաճարաց որմոց վրայ դրոշմեալ պաշտօնական ցուցա. կաց մէջ այս քաղաքս Գոսեմ՝¹ կ'ա. նուանուի, որ ամենին չի տարբերիր Ս. Գրոց Գոսհեն կոչածէն, զոր եօթա. նամնից թարգմանութիւնն մերթ Գե. սեն և մերթ ևս Գեսեմ կը կոչէ, մի անգամ միայն յաւելմամբն Գեսեմ Ա. րաբիոյ, այսինքն է դաւառին Արաբիոյ՝ ըստ աշխարհագրական ցուցակաց: Երկայն ժամանակէ ՚ի վեր յայտնի եղած սովորութեանն համեմատ՝ ներելի էր Եգիպտացոց լեզուին մեջ աշխարհա. գրական անուանց վրայ, քաղաքներ և գաւառներ նշանակած ժամանակ, յա. շելուլ փա. յօդը². որով կը բացատրուի միութիւնն փա-Գոսեմ, որ է յունա. կան և արաբական անունն փագուզան (փագուսսա, փագուսէ, փագուս) քա. ղաքին, զոր Ղպտի մատենաւք՝ Գուս կ'ընդօրինակեն ՚ի բաց ձգելով զյօդն փա. փագուսի տեղագրական դիրքը, որ նոյն է հին Գեսեմին հետ ՚ի հարա. ւակոյմն Դանիս-Ռամեսէի, համաձայն է յամենայնի Ս. Գրոց աւանդածին: Որոշակի կը պատմեն Ս. Գիրք փարա.

ւոնի առ նահապետն Յակովբ ուղղած քաղցրաբան խօսքերն, ըսելով. « Եւ զնակնացես դու յերկրիս Գեսեմ, և զեղիցես մատ առ իս՝ դու և որդիք քո զև զորդիք որդւոց քոց, և ոչխար քո և զարջառ քո և որ ինչ քո իցէ՞ »:

« Յիշատակարանաց միջոցով ստա. յած այս ամէն ծանօթութեամբք դիւ. րին է վերահասու ըլլալ այն ամէն տե. ղեաց աշխարհագրական տեղեկու. թեանց, որոնք վերաբերութիւն ունին եբրայեցոց յեգիպտոս բնակելուն հետ և շատ տեղ կը յիշուին Ծննդոց և Ելից մէջ. — Ս. Գրոց մէջ յիշուած՝ բա. ցատրութեան կարօտ ուրիշ կարևոր կէտ մ'ալ է այն խնդիրը, որ կը վերա. բերի հին ատեն փիղոնի, Ռամեսեայ և Գեսեմի՝ երեք վիճակացս մէջ բնակող ժողովրդեան: Մեծապէս խաբուած կ'ըլ. լանք համարելով՝ թէ այս նահանգաց բնակիչքն բնականապէս եգիպտական ցեղէ եղած պիտի ըլլան: Այս կարծեանց հակառակ յիշատակարանն և պապի. րոսք ամենապայծառ հաւաստեօք կը հաստատեն, որ այս գաւառաց նախնի բնակիչքը, թէպէտ և հպատակ փա. րաւոնաց, եգիպտացի առաջնորդաց և օրինաց, բայց ամենին վերաբերու. թիւն չունէին իրենց տեարցը հետ: Ասոնք էին Քալունները, յիշատակարա. նաց բացատրութեամբ ըսելով, այս. ինքն է խառն ժողովուրդ մը, բայց փիւ. նիկեան ցեղէ յառաջ եկած, որ եգիպ. տական պատմութեան ամենահին ժա. մանակները, Մենզալէհ լճին չորս ե. ղերքն հաստատուի էին իրենց բնակու. թիւնն, զբաղելով անդրածովական վա. ճառականութեան, ձկնորսութեան և իրենց սեփական վաճառաշահութեանց: Այս ժողովուրդս, եգիպտական օրինաց հպատակ, լիուրի անգործութեան մէջ կ'ապրէր, փարաւոնաց իշխանութեան, զօրաւոր, իմաստուն և քաղաքակիրթ

¹ Այս քաղաքս մշէնագրութիւն նշանագրոց մէջ Գոսեմ կամ Գոսեմ կ'անուանուի, երբեմն յաւելմամբ Աթո (Աթեթէս) բառին, այսինքն է՝ Աթաբիոյ. և նոյն է ամենայնիւ Ս. Գրոց Աթա. նասնից թարգմանութեան Գեթե՝ Աթաբիոն հետ:

² Ինչպէս սովորութիւն է նաև Եւրոպացոց մէջ ըսելու, զոր օրինակ *Caire* և *le Caire*.

³ Մենզալէ խճ. 10: — Այս խօսքերը ոչ թէ փարաւոնի, այլ Յովսէփայ են, զորս առ Յակոբ իրեն հայրն ուղղէ՝ եղբարցը բերնով:

վարչութեան մը ամենայն բարութեան
ցրն հաղորդ։ Այս խառն ժողովրդէն
կային անձինք նաև փարաւոնի արքու-
նեաց ծառայութեան մէջ և ամենազգի
պաշտօն կը վարէին, մանաւանդ ե-
զիպատական վարչութեան Պաղեստինա-
ցւոց հետ ունեցած վերաբերութեանց
մէջ, որոց լեզուն, բարբն և սովորոյթն
ծանօթ էին այս պաշտօնէից։ Պապի-
րոսք բազմաթիւ օրինակներ կ'ընծայէն,
որք անգիմարեղի եղանակաւ կը հաս-
տատեն այս խնդիրս, անուանելով ի-
րենց յատուկ անուամբքն փարաւոնաց
ծառայութեան մէջ եղող բազմաթիւ
պաշտօնեաներ, որոց անուանակոչու-
թիւնքն բոլորովին սեմական ծագումն
ունին։ Այս ապացոյցներս հաստա-
տեալ և զօրացեալ են վերջապէս այն
նշանաւոր և դիտողութեան արժանի
կէտողն, որով հնոյն եզիպտոսի աշխար-
հագրական տախտակաց վրայ՝ փիգոն,
Ռամեսէ և Գեսեմ երեք նահանգաց
մէջ, զանազան քաղաքաց, գիւղից,
բերդից, ջրանցից և լճից անուանքն՝
եզիպտական անուանակոչութեամբ չեն
նշանակուած, այլ կը մեկնուին միայն
սեմական լեզուաց օգնութեամբ։ Այս-
պէս, օրինակի համար, երբայեւոց լե-
զուին մէջ ունին իրենց նշանակութիւ-
նը Միկտոլ բերդին և Սիկքովթ նահան-
գին անուանքն, որոնցմէ առաջինն կը
նշանակէ աշտարակ, քերդ, իսկ եր-
կորդն՝ տաղաշար։ նմանապէս Ռամե-
սէ քաղքին Հոամսէս Բէն նորոգուելէն
առաջ տրուած Զոան և Սաան անուան-
քըն՝ եզիպտական լեզուէ չեն ծագիր,
այլ յառաջ կու գան սեմական բառից
արմատներէ։ Ըստ այսմ՝ այս երեք վի-
ճակաց մէջ եղած ուրիշ բազմաթիւ յա-
տուկ անուանք յայտնապէս կը տես-
նուին որ օտար լեզուներէ ձևացեր են։

« Շատ զարմանալի բան, որ Ելից
դէպքէն մինչև ցայսօր լրացած 3000
տարիէն աւելի անհուն ժամանակաւն
հանդերձ, որուն վրայ յաւելունք նաև
այս երկար չրջանին մէջ եղած քաղա-
քական յեղափոխութիւնները, որոնք
յայտնի է թէ փոփոխած պիտի ըլլան

այս վիճակաց բնակիչներուն կենաց
պայմանը, դարձեալ ժողովրդեան մը
ազգայնութեան պահպանութեան ըս-
պառնացող ամենայն աղետալից ազդե-
ցութեամբք հանդերձ, շատ զարմա-
նալի բան, կ'ըսեմ, որ այս հին ժողո-
վուրդս ամէն տեսակ դժուարութեանց
վրայէն սահելով՝ ապրած, և փայլունե-
րուն ցեղը մինչև ցայսօր հասած է։ Իմ
գիտուն բարեկամիս և ընկերակցիս Պ.-
Մարիէդ Պէյի հեղինակութիւնն ինձի
փաստի տեղ դորձածելով, և ընչին ան-
գամ տարակույս չի մնար խնդրոյս ճշ-
մարտութեան վրայդ։ Այն ժողովուր-
դը, որ հիմա Մենդալէ լճին ափանցը
վրայ կը բնակի և իրեն օրական ապ-
րուստը լճին աղի ջրոյն ձկանց որսոր-
դութեամբ կը ճարէ, այս ժողովուրդը,
որ հիմա երկրին բնիկ կը համարուի,
բայց իրենց գծագրութեամբ, սովորու-
թեամբ, աւանդութեամբք պէտք է որ
օտարական և ոչ-եզիպտացի համա-
րուի, այս ժողովուրդը յառաջ եկած է
փարաւոնեան դարուց փիւնիկեցիներէն։
Սալմոն ժամանակները քրիստո-
նեայ էր Մեքիդաց գաւառութեամբ
և թշնամի ֆալցիֆայց իշխանութեանն
հակառակ։ այս այն ժողովուրդն է՝ զոր
արաբացի մատենագիրք մերթ Պիմա-
յիդ կամ Պիամիդ կը կոչեն և մերթ Պաշ-
մուրիդ։

« Թողով արդ խօսքերնուս մինչև
հիմա ըրած խոտորմունքն, որ կարևոր
էր Ելից երկրին վրայ կատարեալ գա-
ղափար մը ստանալու, գառնալիք վե-
րափոխել Հոամսէս Բէն գեղեցկայէն բնա-
կութեանն, յորում երբայեւոց ան-
համար բազմութիւնն Մովսիսի առա-
ջնորդութեան հպատակ՝ կը սպասեն
յուսով եզիպտոսէն մեկնելու ժամուն։
Բազմութիւնն կը սկսի իր ճանապարհ-
հորդութիւնն յետ ընդունելու Մենեփ-
գան Ա փարաւոնէն՝ եզիպտոսէն ելլե-
լու հրամանը։ կը կարգանք Ս. Գրոց
մէջ, թէ « Զուեցին որդիքն Իսրայելի
« յիսամեսեայ 'ի Սիկքովթ, վեց հա-
« րիւր հազար այր հետեակ, թող զայլ
« աղիս. և խառնիճաղաւն թագոյնս ել

« ընդ նոսա ¹ » : Ճամբան գծադրեալ է . երբայցեք կը յառաջին փարատունական մեծ ճամբէն, վերը ստուգուած փունիկեցի խառնամբոխ բազմութեանն հետ . կը բանակին Սոկրովթայ մէջ՝ որ փիղոս վիճակին մէջ կ'ինկնար, յորում արևելեան կողմէն ծայրէ 'ի ծայր կը ձգուի մեծ ճամբան . — « Եւ չուեալ « որդւոցն իսրայելի 'ի Սոկրովթայ, « կ'ըսէ քիչ ետքը Ս . Գիրքը, բանակե . « ցան յՍրում առ անապատուն ² » : — Սուրբ Գրոց մէջ պատմուած երբայցեցւոց այս փախուստը մեծ ճամբուն վրայէն, որ 'ի Ռամեսէ—Դանիւսէն մինչև 'ի Միկտոլ կը ձգուէր, և կը կտրէր Սոկրովթ կոչուած տեղն, ամենաբաւցայայտ հաստատուած է Բրիտանական թանգարանին պապիրոսի մը մէջ գրտնուած նամակով մը : Այս թղթոյս մէջ խօսքը Ռամեսէ բնակող մեծ իշխանի մը՝ իրմէն փախած երկու գերեաց վըրայ է, որոնք երբայցեցւոց պէս գիտցան Միկտոլի ճամբովը փախչիլ : Թղթոյս թարգմանութիւն անտարակուսելի պիտի ընէ խնդիրն, յայտնելով միանգամայն որ ինքնին այս գրոյս գրիչն հետամուտ եղաւ այս երկու փախստէից, անցնելով ելից մէջ յիշատակուած ամէն տեղերէ :

« Հետամուտ եղայ երկու գերեաց, « կը գրէ, յետ թողլոյ (Հռամսեոյ) « արքայական պալատն, Էփիֆի ամ « սոյն իններորդ օրն՝ իրիկուան դէմ, և « հասայ Սոկրովթայ որմոցը տակ է . « փիֆի տասներորդ օրը » : Եւ քիչ ետքը կը շարունակէ . « Հասայ (Գա . « դում) բերդն . հոն իմացայ ճանա . « ջարհարհորդ ձիապանէ մը՝ որ իրենք « անցած են Միկտոլի հիւսիսային « կողմն եղած պարիսպն » : — Այս և գիպտական կայանաց՝ ելից մէջ յիշուածներուն հետ նոյն ըլլալն այնչափ յայտնի է և բացայայտ, որ և ոչ խօսից կը կարօտի առ 'ի հաստատութիւն, որը են, Ռամեսէ, Սոկրովթ, Գադում (որ նոյն է Ս . Գրոց Որում անուանած

տեղոյն հետ) և Միկտոլ . . . երբայցեցւոց ճանապարհորդութեան վրայոք Ս . Գրոց յետագայ տողերուն մէջ երբայական տառադարձութեամբ գտնուած այլ և այլ ռախարհագրական անուանքն, առանց դժուարութեան կը գրտնուին . նաև մեհնադրոյմ նշանագրոց մէջ . « Եւ խօսեցաւ Տէր ընդ Մովսիսի, « և ասէ, խօսեաց ընդ որդիսն իսրա . « յելի, և դարձցին բանակեսցին դէմ « յանդիման Հանգրուանին, ընդ Մագ « դովդ՝ (Միկտոլ) և ընդ ծովն, հան « դէպ Բէեղ'սեպիֆնայ, յանդիմաննու « ցա բանակեսցիս առ ծովեզերն ³ » :

« Երբայցեք յՍիմոմ հասնելով՝ պիտի շարունակէին իրենց ընթացքը այս մեծ ճամբուն վրայէն, որ արևելեան կողմէն կ'առաջնորդէր մինչև 'ի սահմանս երկրին ֆանանու . բայց հետեւեալ պատճառն ստիպեց զՄովսէս թողուլ Պաղեստինոս բնակչաց, կամ Ս . Գրոց բացատրութեամբ՝ փղշտացւոց ճամբան . վասն զի կը կարդանք Ս . Գրոց մէջ, թէ « իբրև արձակեաց փա . « ռառն զժողովուրդն, ոչ առաջնորդ « դեաց նոցա Աստուած ընդ երկրին « փղշտացւոց, ընդ կարճոյ ճանա . « պարհ . քանզի ասաց Աստուած, թէ « զուցէ զանգիտիցէ ժողովուրդն՝ յոր « ժամ տեսնիցէ զպատերազմ, և « դառնայցէ յեզիպտոս ⁴ » :

« Այս պատերազմին պատճառն էր այն դաշանց պայմաններէն մին, զոր Հռամսէս Բ իր թագաւորութեան հինգերորդ տարին՝ Գեդունեաց արքային հետ հաստատեց, որ այն ատեն շատ զօրացեր էր ֆանանու երկրին մէջ : Այս պայմանագրութիւնս, որ մինչև ցայս օր յիշատակարանի մը վրայ դրոյմեալ թերէի ֆառնաք տաճարին մէջ կը պահուի, կը պարունակէ Հռամսէս Բ գիպտացւոց թագաւորին և Գեդոնեաւրայ՝ Գեդունեաց արքային մէջ խաղաղութեան և դաշանց փոխադարձ օրէնքներ . և այս յետինս առաքեց իրեն թալիզպուռ անուանեալ գեսպանն Ռամես

¹ Եւթ թիւ . 37, 38 :

² Եւթ թիւ . 20 :

³ Եւթ թիւ . 1, 2 :

⁴ Եւթ թիւ . 17 :

սէ քաղաքն՝ այս պայմանադրութիւն-
ները փարաւոնի արքունեաց ներկայա-
ցընելու։ Այս դաշնագրութեանս մէջ
կը գտնուի ելից պատմութեան նկատ-
մամբ ամենամեծ յարգ ունեցող յո-
գուած մը, և է հետեւեալն։

« Եթէ Հռամսէս Բ¹ երկրին բնակիչ-
ներէն փախչին Գեղունեաց իշխանին
« քով, Գեղունեաց իշխանն պիտի չըն-
« դունի զիրենք։ Գեղունեաց իշխանն
« ետ պիտոր դարձընէ զիրենք առ
« Հռամսէս Բ² մեծ արքայ եգիպտոսի։
« (Եւ եթէ Գեղ. գետարայ երկրին բնա-
« կիչներէն) փախչին Գեղունեաց եր-
« կրէն առ Հռամսէս Բ³ մեծ արքայ Ե-
« գիպտոսի, Հռամսէս պիտի չընդունի
« զիրենք, Հռամսէս (գարձընէ պիտոր
« զիրենք առ իշխանն Գեղունեաց) »։

Այսպէս կարելի չէ որ անգիտա-
նար այսպիսի դաշնագրութիւն մը՝ իր
ժողովուրդեան ապագային նկատմամբ։
Դէպ յԱրևելս շարունակելով իր ըն-
թացքը, պիտի հանդիպէր Գեղունեաց
գնդերուն, որք ըստ հաստատեալ պայ-
մանադրութեան՝ պիտի քշէին զփա-
խըստեայս՝ մինչև ի սահմանս եգիպտո-
սի։ Այսպէս ահա կը բացայայտի ելից
խօսքը, թէ « Եւ պատեաց ած Աս-
« տուած զժողովուրդն ընդ ճանապարհ
« անապատին »։ Այս շրջանս կը սկսի
այն ժամանակ, երբ եբրայեցիք կը թո-
ղուն իրենց վերջին բանակեալն զԹոմ-
Դէպ ի հիւսիս դառնալով՝ պէտք էր որ
հասնէին այն անապատ գաւառը, որ
կը ձգուի ընդ մէջ Միկտոյի և Ժովուն։
Այս ըսածներս բան առ բան կը հա-
մապատասխանեն Ս. Գրոց խօսքերուն։
Միկտոյ՝ եգիպտական յիշատակարա-
նաց մէջ ամենապայծառ բացայայտեալ
կէտ մ'է. ըստ իրեն Միկտոյ անուանն,
որ յերի կամ աշտարակ կը նշանակէ,
լրհորի մը քով հաստատեալ՝ հիւսիսա-
յին կողմէն արգելք էր թշնամեաց յե-
գիպտոս մտնելուն »։...

Հոս կը դադարին ահաւասիկ Հանրի
Պրուկչի եգիպտական յիշատակարա-

նաց ձեռքով Ս. Գրոց խօսքերուն գե-
ղեցիկ լուսարանութիւնը. և պապիրո-
սաց և այլ յիշատակարանաց աղբիւր-
ներն սպառելով, թիւր խորհրդածու-
թեամբ և անհիմն դրութեամբ, վկա-
յութեամբ և նմանութեամբ, ի սկզբ-
բան յիշածնուս համեմատ կ'ուզէ իս-
րայելացւոց կարմիր ծովուն անցքն ա-
ւանդել զոր հետեւեալ կերպով կը պատ-
մեն ողջամիտ երևելի պատմագիր և աշ-
խարհագիր ճանապարհորդը։

Ըստ Ս. Գրոց պատմութեան՝³ յետ
իսրայելացւոց մեկնելուն իրենց վերջին
բնակութեանէն՝ որ էր Ոթոմ, իմացու-
ցին փարաւոնի թէ փախաւ ժողովուր-
դը. վասն զի փարաւոն իրենց միայն
երեք օրուան ճամբայ հեռու երթալու
հրաման տուած էր. և տեսնելով թէ
անոնք իրենց ճամբան դեռ յառաջ կը
շարունակեն, զղջալով այնպիսի օգտա-
կար ժողովուրդ մը ձեռքէ փախցնե-
լուն, շուտ մը ժողովեց իրեն պատերազ-
միկ կառքերը և զինուորներն, և եբ-
րայեցւոց ետեւէն պնդեցաւ. վասն զի
կ'ըսէր մտքէն փարաւոն, թէ մոլորած
են անապատին մէջ⁴. Եւ իրաւքնէն ար-
տաքին երևութէն դատելով Աստուծոյ
վերջին հրամանն առ Մովսէս, զիրենք
ոչ թէ փրկութեան, այլ ուղղակի կո-
րստեան ճամբուն մէջ գրաւ. Բանակի
զօրավարի մը՝ աններելի տգիտութիւն
պիտի համարուէր այն շարժումները,
իսկ այն Աստուծոյ Մովսէս պիտի ցու-
ցընէր քիչ ատենէն եգիպտացւոց, այս
իրեն ուղիղ ճամբէն զարտուղեւուն
պատճառը, յայտնի ընելով անոնց թէ
ոչ ձեռն մարդկային, այլ ահաւոր աջն
Ամենակալին կ'առաջնորդէր՝ եբրայե-
ցւոց այն փախստեան ժամանակ։

Որչափ ալ արագ արշաւանք համա-
րինք թէ ըրած ըլլան փարաւոնի զոր-
քերն, սակայն կարելի չէ որ երկրորդ
օրուան գիշերուրէն առաջ հասած ըլ-
լան Բենյամինիովնայ գիմաց. որով հե-
տեւեալ կերպով կրնանք երկու կողմանց
շարժումները և գործերը կարգի
գնել։

1 Եւք ԺԳ. 18։

2 Եւք ԺԴ. 6, 7.

3 Եւք ԺԴ. 3։

Նոյն ամսոյն 15ին

Իսրայելացիք կը մեկնին յեգիպտոս և կը բռնակին 'ի Սոկքովթ : — Իսկ փարաւոն կը թողու որ երթան Իսրայելացիք :

Նոյն ամսոյն 16ին

Իսրայելացիք կը մեկնին 'ի Սոկքովթայ և կը բռնակին յՍթոմ : — Փարաւոն կ'իմանայ ըրած սխալմունքը, թող տալով այնպիսի օգտակար ժողովրդ դեան եգիպտոսէն գաղթելու : Կը խրտանայ դարձեալ սիրտը, և մէկէն կը սկսի ետևէն արշաւել, քանի որ երբայեցիք դեռ եգիպտոսի բնական սահմանն՝ զկարմիր ծովն անցած չէին :

Նոյն ամսոյն 17ին

Իսրայելացիք կը մեկնին յՍթոմայ, և կը դադրին դէպ յարևելս յառաջելն, փոխելով ընթացքնին աւելի հիւսիսային կողմն՝ դէպ 'ի Բէեղ'սեպփովն և ծովեզերքը, ուր և կը հասնին իրիկուան դէմ : — Իսկ փարաւոն իրեն պատերազմական զարդուք և կառօք կը կտրէ արագութեամբ Մեմփեսայ և Բէեղ'սեպփովնի մէջ եղած ասպարէզն երկու օրուան մէջ : Հոն հասնելով կը բանակի գիշերուան դէմ, իրեն յոգնած զօրքերով՝ Իսրայելացւոց բանակին դիմաց, պատրաստուելով երկրորդ օրն յարձակմունքն ընելու :

Նոյն ամսոյն 18ին

Եւ սոսկան Իսրայելացիք ահաբեկած՝ երբ կը տեսնեն նախընթաց իրիկուան դէմ եգիպտացւոց բանակն իրենց ետևէն հասնելով, ինչպէս փախչող գերի մը կը սարսափի իր տիրոջ վրայ հասնելը տեսնելով : Իսրայելացւոց մէկ կողմը կը տարածուի Կարմիր ծովն, և միւս կողմէն լեռներ և եգիպտացւոց վեցհարիւր կառքերը և

սպառազէն ձիաւորները, որով ուրիշ բան չի մնար իրենց ընելու, բայց եթէ կամ անձնատուր ըլլալ և կամ անցնիլ զծովն : Հրաշայի ճամբայ մը կը բացուի պրանչելեզ ծովուն մէջ : Մոփսիսի հրամանաւ լայն պատառուած մը կը փեռեկի՝ երկու դիէն պարսպի նման բարձրացած ալիքներով, և բովանդակ գիշերուան մէջ կ'անցնի երբայեցւոց ամբողջ այս ճամբէն, և կ'ելլէ ծովուն միւս եզերքը : — Փարաւոն առաւտեան դէմ կ'իմանայ որ թշնամին ձեռքէն կը փախչի : մէկէն կը սկսի ետևէն ինկնալ իրեն կառօք և ձիերով ծովուն մէջ բացուած անակունքի ճամբէն, յորում կը տեսնէ դեռ Իսրայելացւոց բանակին վերջապահ զօրքերը, և Մոփսիսի հրամանով կը թաղուի ալեաց տակ՝ բովանդակ իրեն բանակով :

Այս է ահաւասիկ Իսրայելացւոց ելից պատմութիւնը, հաւաստեալ եգիպտական յիշատակարաններով : « Եգիպտական յիշատակարանք, կը յաւելու իր բանախօսութեան վերջերը Հանրի Պրուկշ Պէյ, որոնցմով մանկութենէ 'ի վեր սնած եմ Իսրայելացւոց եգիպտոսէն ելից պատմութեան վրայ, ոչ միայն յեն նուագեցրներ սրբազան աւանդութեանց երբայեցւոց ելից վրայօք պատմածին զօրութիւնը, այլ մանաւանդ կը ծառայեն իրրեւ ամենապայծառ հաւաստիք՝ ստուգութեան Ս. Գրոց անժխտելի պատմութեանց, որով կ'ապահովընեն թերահաւատ և սկեպտական մտքերն անգամ Ս. Գրոց գերազոյն վկայութեան և վաւերական նութեան վրայ » :

Հ. Ա. Թ.